

การศึกษาพระไตรปิฎกในสังคมโลกที่เปลี่ยนไป

ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย

พระไตรปิฎกเป็นผลิตผลแห่งอารยธรรมของมนุษย์ มีพัฒนาการมากกว่า ๒,๐๐๐ ปี เมื่อมนุษย์มีความเจริญถึงขั้นประดิษฐ์สัญลักษณ์แทนคำพูดได้ ก็นำเอาสัญลักษณ์มาเขียนจารึกคำสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุที่เป็นหนังสือเก่าผ่านเวลามายาวนาน เนื้อหาในพระไตรปิฎก จึงมีเรื่องราวเหตุการณ์มากมาย ทั้งเรื่องทั่วไปและวิธีประพฤติปฏิบัติที่อยู่ในรูปของคตินิยม (Tradition) ซึ่งจดจำถ่ายทอดสืบกันมา เหตุที่พระไตรปิฎกมีองค์ความรู้หลากหลาย ถ้าหากศึกษาตามคตินิยมจะไม่สามารถเข้าถึงองค์ความรู้เหล่านั้นได้ ฉะนั้น เราต้องศึกษาวิเคราะห์พระไตรปิฎก ด้านเนื้อหา หลักคำสอน และสภาพสังคม ศึกษาเหตุการณ์เรื่องราวที่มีผลต่อปรากฏการณ์ เพื่อหาคำตอบอย่างมีเหตุมีผล

พระไตรปิฎกเป็นเหมือนสิ่งแทนพระบรมศาสดา มองแง่นี้ทำให้พระไตรปิฎกกลายเป็นหนังสือศักดิ์สิทธิ์ ที่ถึงแม้ว่ามีเนื้อหาลุ่มลึกเข้าใจยาก แต่ชาวพุทธคงมุ่งจะศึกษา ต้องการทราบถ้อยคำสุภาษิตต่าง ๆ ที่ว่าลุ่มลึกนั้นเป็นอย่างไร จะประยุกต์รูปแบบวิธีคิดของคนโบราณมาใช้กับชีวิตในสังคมที่เปลี่ยนไปได้อย่างไร

ปัจจุบันมีพระไตรปิฎกพิมพ์สำเร็จเป็นรูปเล่ม ทั้งมีอุปกรณ์อำนวยความสะดวกได้รวดเร็วกว่าในอดีตหลายเท่า การสืบค้นหาข้อมูลทำได้ฉับไว องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกถูกนำไปเปรียบเทียบกับความรู้หลายสาขาวิชา ซึ่งที่จริง องค์ความรู้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ไม่ใช่เพิ่งจะมี ทว่ามีตั้งแต่มิไม่ได้สมมุติชื่อเรียกว่าวิชานี้วิชานั้น ในยุคที่มีเครื่องมือ มีอุปกรณ์สืบค้นได้รวดเร็ว เราไม่อาจจำกัดวงการศึกษาไว้เหมือนในอดีต กล่าวคือ จะต้องศึกษาให้สอดคล้องกับวิทยาการสมัยใหม่ เชื่อมโยงความรู้ในพระไตรปิฎกกับศาสตร์สมัยใหม่ โดยมีคัมภีร์เป็นฐาน อาจเป็นวรรณกรรม ประวัติศาสตร์ หรือด้านศาสนา การศึกษาทางศาสนาหรือในด้านอุดมคติ เรา(ชาวพุทธไทย)ปฏิบัติมาต่อเนื่อง กระทั่งรู้สึกว่าคุณเคยยิ่งกว่าศึกษาทางวรรณกรรมหรือทางประวัติศาสตร์ ซึมซาบอุดมคติพระพุทธศาสนา มาหลายร้อยปี ทว่าปัจจุบัน ความรู้ความเข้าใจด้านอุดมคติหรือการศึกษาแนวจารีตนิยมอย่างเดียวไม่เพียงพอ ไม่สอดคล้องกับสังคมการเรียนรู้ที่เปลี่ยนไป ดังนั้น ต้องศึกษาหลายมิติ มองหลายด้าน เรื่องนี้จำเป็นอย่างยิ่ง ทั้งไม่เหลือวิสัย องค์ความรู้หลากหลาย เราจะโยงศาสตร์สมัยใหม่เข้ากับองค์ความรู้ในพระไตรปิฎกได้อย่างไร หรือว่าจะทำได้แค่ไหน

ในประเทศไทย จัดพระไตรปิฎกในประเภทหนังสือศาสนา แต่หากไม่ใช่สังคมไทย พระไตรปิฎกเป็นยิ่งกว่าหนังสือศาสนา ที่สำคัญให้ข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ ที่ในสมัยโบราณเป็นภูมิประเทศในอินเดียเหนือ ติดกับปากีสถานและอัฟกานิสถาน เรียกว่า ชมพูทวีป ในคัมภีร์ชาดก บรรยายสภาพภูมิประเทศที่แห้งแล้งกันดาร วาร้อนระอุเหมือนไฟไหม้ (รฎุจ อคฺคิทฺตฺม วิย อโหสิ)^๑ คำบรรยายนี้หากไม่ประสบเอง อาจคิดว่าเป็นกวีโวหารของผู้เขียน ที่บรรยายสภาพภูมิประเทศในยุคอดีต ทว่าดินแดนดังกล่าว ปัจจุบันคงมีภาพข่าวให้เห็นไม่ต่างไปจากอดีต สภาพภูมิประเทศแห้งแล้ง ฤดูหนาวที่หนาวเหน็บ ผู้คนอดอยาก เป็นข่าวให้เห็นจนทุกวันนี้ แม้เวลาผ่านไปนับพันปี สังคมเปลี่ยนไป แต่สภาพภูมิอากาศไม่ต่างจากที่ท่านได้บรรยายไว้

การศึกษาโบราณคดีอินเดีย

แม้ว่าอารยธรรมอินเดียรุ่งเรืองมาตั้งแต่อดีต แต่การค้นคว้าจริงจึงเพิ่งเริ่มเมื่อประมาณ ๒๐๐ ปีที่ผ่านมา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ (ค.ศ. 1774) เซอร์ วิลเลียม โจนส์ (Sir William Jones) นักการทูตวิทยาชาวอังกฤษ ตั้งสมาคมเกี่ยวกับทวีปเอเชีย ที่รัฐเบงกอล (The Asiatic Society of Bengal) ปี พ.ศ. ๒๔๓๑ (ค.ศ. 1888) โจนส์ พรินเซป (Jones Prinsep) อ่านอักษรพราหมี (The Brahmi script) ที่สร้างสมัยพระเจ้าอโศก ได้ ปี พ.ศ. ๒๔๐๕ (ค.ศ. 1862) รัฐบาลอินเดีย แต่งตั้งพันเอกคันทิงแฮม (General Cunningham) เป็นหัวหน้าสำรวจด้านโบราณคดี พันเอกคันทิงแฮม พร้อมด้วยคณะนักสำรวจ เช่น เฟอ์กูสัน (Fergusson) ดร.ราเชนทร ลัล มิตร (Dr. Rajendra Lal Mitra) และ ดร.เกา ทชิ (Bhau Daji) ทุ่มเทเวลากว่าครึ่งศตวรรษค้นคว้าประวัติศาสตร์อินเดีย ขุดค้นพบโบราณสถานหลายแห่ง เช่น โพร-คยา (สถานที่ตรัสรู้) ภารहुต, สามุจิ (สถูปรูปทรงพองน้ำ หรือ ทรงโอคว่ำ สัญลักษณ์พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศก) สารนาถ (สถานที่แสดงปฐมเทศนา) และ ตักกสิลา (ศูนย์การศึกษา ก่อนพุทธกาล ปัจจุบันอยู่ในปากีสถาน)

โบราณวัตถุที่ยืนยันความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาชิ้นสำคัญ ได้พบคัมภีร์วินัยปิฎกของนิกายมุลลสรวาสตีวาทีน ณ สถูปคิลคิต (Gilgit) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ (ค.ศ. 1930) ในปากีสถาน

อย่างไรก็ตาม เราศึกษาพระพุทธศาสนาจากเอกสาร มีพระไตรปิฎกเป็นหลัก นอกจากพระไตรปิฎกอันเป็นปฐมภูมิ กลุ่มประเทศที่รับอิทธิพลความเชื่อพระพุทธศาสนา ไม่มีแหล่งข้อมูลอื่น ไม่มีเสาคิน ไม่มีสถูป ไม่มีริ้ว ไม่มีเจดีย์ ไม่มีวิหาร เหมือนในอินเดีย หลักฐานสมัยพุทธกาล ที่ทราบในแวดวงจำกัดอย่างหนึ่งคือภาษาพูด ระบุว่า อักษรพราหมีในจารึกพระเจ้าอโศก เป็นอักษรเก่าแก่

^๑ ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๕๒๖/๒ (นิพนิกาชาดกาวณณนา)

ที่สุด พบภายหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานกว่า ๒๐๐ ปี จากสมัยโมहनโซ -โทรและหะรึปา (2500-1500 B.C.) จนถึงราชวงศ์เมารยะ (300 B. C.) ไม่พบร่องรอยการเขียน ไม่มีหลักฐานว่าพระพุทธเจ้าตรัสภาษาพราหมี ถ้าหากมีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรเชื่อมโยงกับพุทธประวัติ เป็นโบราณวัตถุ เช่น จารึกสมัยพุทธกาล เชื่อว่าจะเป็นข้อมูลสำคัญ ที่ทำให้การศึกษาพระพุทธศาสนามีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้น ด้วยมีวัตถุร่วมสมัยเป็นประจักษ์พยาน

จารึกเบฮิสตุน (Behistun Inscription) : โบราณคดีสมัยพุทธกาล

ในแง่หนึ่ง จารึกเบฮิสตุนไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า แต่คำจารึกที่นักโบราณคดีระบุว่าพบครั้งแรกในจารึกนี้ เกี่ยวข้องกับคำว่า **อารยชน (อริยชน)** คือ คำว่า “อารยะ” หรือ “อริยะ” คำนี้ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่นคำว่า *อริยสัจจ์ อริยอัฏฐังคิกมรรค อริยอุบาสก อริยผล อริยโฆหาร อริยบุคคล*

ถึงแม้ว่า สังเวชนียสถาน หรือ พุทธสถาน หลายแห่ง ยืนยันความมีอยู่ของพระพุทธเจ้า ว่าเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ มีชีวิตอยู่สมัยเดียวกับศาสดามหาวีระ ศาสนาเซน (นิครนถ์นาฏบุตร) กระนั้น ก็ไม่มีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า แต่ในประเทศอิหร่าน ซึ่งเคยเป็นอาณาจักรอันยิ่งใหญ่ รุ่งเรืองก่อนสมัยพุทธกาล มีแหล่งโบราณคดีที่สามารถโยงมาหาพุทธประวัติได้ คือ จารึกของพระเจ้าดาโรอาสที่ ๑ กษัตริย์เปอร์เซีย สลักไว้ที่ภูเขา เมืองเบฮิสตุน (Behistun) ตะวันตกเฉียงใต้ ประเทศอิหร่าน ปัจจุบัน เป็นเมืองบิสิตุน (Bisitun) พระเจ้าดาโรอาสที่ ๑ ทรงให้จารึกไว้เมื่อ พ.ศ.๒๓ (๕๒๐ ปี ก่อน ค.ศ.) เป็นจารึกภาษาเปอร์เซียเก่าแก่ที่ยาวที่สุด จำนวน ๔๑๔ บรรทัดว่าถึงชัยชนะของพระเจ้าดาโรอาสที่ ๑ เหนืออาณาจักรเปอร์เซีย จารึกด้วยภาษาโบราณ ๓ ภาษา (Trilingual) คือ ภาษาเปอร์เซียเก่า ภาษาเอลาไมต์ และภาษาบาบิโลน จารึกนี้ตั้งอยู่ที่หน้าผาสูงชัน สูงจากพื้นดินกว่า ๑๐๐ เมตร

จารึกนี้เป็นจารึกตัวอักษรรูปलिपि ผู้ถอดรหัสจารึกได้สมบูรณ์ที่สุด คือ เซอร์ เฮนรี รอวินสัน (Sir Henry Rawlinson) นายทหารชาวอังกฤษ เดินทางไปตัดลอกจารึก เมื่อ พ.ศ.๒๓๗๘ (ค.ศ. 1835) จนถึงปี พ.ศ.๒๓๙๐ (ค.ศ.1847) ตัดลอกอยู่ ๑๒ ปี รอวินสันมีความรู้ภาษาฮินดี ภาษาอารบิก และภาษาเปอร์เซียใหม่ เนื่องจากเขามีความรู้ภาษาเปอร์เซียใหม่ จึงให้อ่านจารึกภาษาเปอร์เซียเก่าได้สำเร็จ

วันเวลาในจารึก ณ ภูเขาเบฮิสตุน เกิดขึ้นปลายพุทธกาล หรือใกล้เคียงกับพุทธกาล ในจารึกนี้พบคำว่า **อารยะ (Arya) (อริยะ ในบาลี)** เป็นครั้งแรก

คำว่า อารยะ (Arya) ในฤคเวท เป็นชื่อชนเผ่า ไม่ใช่ชื่อภาษา มีความหมายว่า ครอบครัวที่ดี สุภาพชน ธรรมชาติที่ดี ความยุติธรรม ความประเสริฐ^๒ คำว่า อารยะ ปรากฏในลัทธิศาสนาโบราณ ได้แก่ โซโรอัสเตอร์ พราหมณ์ เช่น และ พระพุทธศาสนา ทุกลัทธิศาสนานิยามคำว่าอารยะในลักษณะเดียวกัน แต่วิธีปฏิบัติเพื่อความเป็นอารยะไม่เหมือนกัน สำหรับชาวพุทธพบคำว่า อริยะ (อารยะ) ปรากฏในหลักธรรม เช่นคำว่า อริยสัจ อริยชน อริยวงส์ อริยวฑุฒิ

เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงมีพระชนม์ชีพ ตรงกับสมัยกษัตริย์อคาเมเนีย (The Achamenid kings) ของเปอร์เซีย คันทาระ(และสินธุ) เมืองหลวงตักกิสลา ปกครองโดยกษัตริย์อคาเมเนีย เป็นเมืองหนึ่งในอาณาจักรเปอร์เซีย เรื่องนี้ปรากฏในจารึกเบฮิสตุณ ของพระเจ้าดาโรอาสที่ ๑^๓ คันทาระ และ กัมโพชะ เป็นศูนย์กลางพระเวทที่เก่าที่สุด อุททาลกะ (Uddalaka) เผยแผ่พระเวท อยู่ที่นี่ ตั้งอยู่ตอนเหนือชมพูทวีป ปรากฏชื่อในสมัยมหาชนบท (๑๖ แคว้น) ไม่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้า เคยเสด็จไปยังแคว้นคันทาระและแคว้นกัมโพชะ

พระเจ้าไซรัสมหาราช (Cyrus the Great) ผู้สร้างอาณาจักรเปอร์เซีย ทรงมีชีวิตในสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเป็น อินโด - อารยัน

พระพุทธเจ้า ผู้ให้กำเนิดพระพุทธศาสนา ทรงเป็นอารยันตามความหมายของพระองค์

การวิเคราะห์พระไตรปิฎก

ความเก่าแก่ของพระไตรปิฎก ทำให้มีคตินิยมกันว่าพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ เมื่อมองว่าเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์จึงไม่กล้าวิจารณ์ เพราะกลัวจะเป็นบาป อย่างไรก็ตาม หลักการในกาลามสูตร มีเกณฑ์วินิจฉัยความเชื่อ^๔ เช่น อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยฟังตามกันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ ดังนั้น ชาวพุทธ ต้องศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งสามารถศึกษาตีความหรือกระทำได้หลายวิธี ได้แก่^๕

^๒ Shrikant G.Talangeri, **The Aryan Invasion Theory A Reappraisal**, (New Delhi : Aditya Peakashan, 1994), p.197.

^๓ อ้างใน Bimala Chaurn Law, **Geography of Early Buddhism 2nd**, (New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1979), p. 50, A. K.Warder, **Indian Buddhism 3rd**, (Varanasi : Motilal Banarasidass, 1991), p. 239. **ปกกฐาสติ** ปกครองคันทาระ เป็นสหายของพิมพิสาร (ม.อ.อ.(บาลี) ๓/๓๔๒/๑๙๙)

^๔ อจ.ตัก. ๒๐/๖๖/๑๘๔.

^๕ แสง จันทร์งาม, **ศาสนศาสตร์** (The Science of Religion), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๙), หน้า ๑๓๗-๑๕๐.

๑. ดีความตามตัวอักษร (Literal Interpretation)
๒. ดีความแบบคตินิยม หรือ จารีตนิยม (Tradition) และ หลักความเชื่อ (Dogmatic Interpretation)
๓. ดีความแบบใช้เหตุผลหรือแบบปรัชญา (Rationalistic or Philosophical Interpretation)
๔. ดีความแบบจิตวิจักขณ์ (Mystical Interpretation) หรือ แบบสหัสยะที่มีความลึกลับ
๕. ดีความแบบอุปมาอุปมัยและสัญลักษณ์ (Allegorical and Symbolical Interpretation)
๖. ดีความแบบอำนาจลึกลับพิเศษที่มีแฝงอยู่ในตัวอักษร
๗. ดีความแบบประวัติศาสตร์ (Historical Interpretation) และจิตวิทยา (Psychological Interpretation)

พุทธทาสภิกขุ กล่าวถึงการศึกษาศาสนาพระไตรปิฎก มีแง่มุมที่น่าสนใจ ตอนหนึ่งความว่า^๖

“คัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งหมด ซึ่งมีอยู่ ๔๕ เล่มนั้น ภายในนั้นมีเรื่องราวเชิงประวัติศาสตร์มากมายเหลือเกิน...ในประเทศอินเดียนั้น ไม่มีการบันทึกทางประวัติศาสตร์สมัยสองพันกว่าปีมาแล้วจะค้นหาที่ไหนจะมากยิ่งขึ้นไปกว่าพระไตรปิฎกไม่มี..พระไตรปิฎกยังใช้เป็นตำราสำหรับศึกษาอักษรศาสตร์ด้วยก็ได้ ในพระไตรปิฎกจะมีภาษาบาลีหลายชนิด ที่ว่าหลายชนิดนี้หมายถึงว่าเป็นร้อยแก้ว เป็นโคลงฉันท์ กาพย์กลอน และเป็นภาษาในรูปตัวบท และในรูปเป็นคำอธิบายด้วย ซึ่งสำนวนโวหารต่าง ๆ กัน มีความไพเราะต่าง ๆ กัน อาจจะเป็นเครื่องมือศึกษาอักษรศาสตร์ และความเป็นมาทางฝ่ายภาษาศาสตร์ได้อย่างดีที่สุด เพื่อเป็นการป้องกันความพินาศของการปฏิบัติ เราจะต้องรู้เสียก่อนว่าเราจะศึกษาพุทธศาสนากันในแง่ไหน เราอาจจะศึกษาพุทธศาสนานิดที่ไม่ใช่พุทธศาสนาก็ได้...การศึกษาพุทธศาสนาโดยตรงจึงได้แก่เรื่องดับทุกข์”

“พระไตรปิฎก อยู่ในรูปของวรรณคดี อักษรศาสตร์ พอไปเรียนเข้ามันเพลินในแง่วรรณคดีและอักษรศาสตร์ แม้ไปเรียนอภิธรรมมันก็เป็นเรื่อง logic เป็นเรื่องปรัชญา มันก็มันเพลินแต่เรื่อง logic เรื่องปรัชญา เมื่อจิตไม่พบปัญหาความทุกข์แล้วไม่สนใจจะดับทุกข์โดยตรง ยิ่งไปเรียนพระไตรปิฎก ยิ่งไม่รู้พุทธศาสนา...ที่จริงนั้นมันต้องเรียนชีวิต เรียนธรรมชาติ เรียนตัวเอง จึงจะรู้พุทธศาสนา พระไตรปิฎกก็เป็นการบอกวิธีเรียนเหมือนกัน แต่มันมากจนคนจับไม่ได้ เว้นไว้แต่จะศึกษาอย่างถูกต้องและเก็บเอามาอย่างถูกต้อง ใช้เป็นวิธีสำหรับดับความทุกข์ในใจโดยตรงนั้นได้ แต่ถ้าไปมันเรียนอย่างอักษรศาสตร์วรรณคดีแล้วละก็ไม่มีทาง...พระพุทธเจ้าท่านไม่ได้ตรัสว่าให้ไปดูในพระไตรปิฎกในเรื่องเหล่านี้ แต่ให้ดูในชีวิตในร่างกายที่ยาววาหนึ่”

^๖ พุทธทาส อินทปัญโญ อ่างโน กวีวงศ์ : บรรณาธิการ, สรรนิพนธ์พุทธทาสภิกขุ ว่าด้วย ศาสนา ดนตรี กวี ศิลปะ, (กรุงเทพฯมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๘๑, ๑๙๖-๑๙๗.

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาในสังคมไทย หรือพระพุทธศาสนาอย่างที่คนไทยเชื่อถือ ฤทธิพลความต้องการของคนไทย ตลอดจนถึงวิถีชีวิตที่มีอยู่ในสังคมไทยหล่อหลอมให้เกิดขึ้น เป็นพระพุทธศาสนาแบบของไทย ซึ่งต่างกับพระพุทธศาสนาเดิมแท้ ดังนั้น จะต้องแยกให้ได้ว่า แบบไหนของเดิมแท้ แบบไหนเป็นอย่างที่คนไทยเชื่อถือ พระพุทธศาสนาเดิมแท้นั้น เป็นสิ่งที่สามารถ สืบรู้ได้ มีหลักการที่ชัดเจนเพราะเป็นคำสอนที่มีหลักการแน่นอน มีคัมภีร์เป็นแหล่งความรู้ที่จะบอก ตรวจสอบ ค้นคว้า และพิสูจน์ได้

ดังนั้น ต้องแยกพระพุทธศาสนาเดิมแท้ในคัมภีร์ กับ พระพุทธศาสนาอย่างที่คนไทยเชื่อถือ หรือ ที่เป็นความเชื่อของชาวบ้าน สิ่งที่จะช่วยในเรื่องนี้ได้ก็คือ ศึกษาวิเคราะห์ตีความพระไตรปิฎก ซึ่งในยุคสมัยที่สังคมโลกเปลี่ยนไป เป็นสิ่งที่พึงกระทำ และต้องกระทำด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐. กรุงเทพฯ-
มมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี**, ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๒ - ๒๕๓๔.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย**. กรุงเทพฯ-
มมหานคร : สำนักพิมพ์พุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- แสง จันทร์งาม. **ศาสนศาสตร์ (The Science of Religion)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๙
- Law, Bimala Chaur. **Geography of Early Buddhism 2nd**. New Delhi : Oriental Books
Reprint Corporation, 1979.
- Mahajan, **V.D. Ancient India 19th**. New Delhi : S. Chand & Company, 1997.
- Talangeri, Shrikant G. **The Aryan Invasion Theory A Reappaisal**. New Delhi : Aditya
Peakashan, 1994.
- Warder, **A.K. Indian Buddhism 3rd**. Varanasi : Motilal Banarasidass, 1991.